

Paul Scheffer – De vorm van vrijheid (inleiding) / A szabadság határai

Vertaald door Tibor Bérczes - berczestibor@yahoo.com

HATÁRSZEMLE

Tizennyolc éves voltam, amikor először álltam a Berlin két részét elválasztó falnál. A rémisztő kulisszákat a kelet-német oldal felől láttam, mégpedig azoknak a küldötteknek az egyikeként, akik az 1973 nyarán megrendezett Világ Ifjúsági Találkozón országunkat képviselték. A város szélén szállásoltak el bennünket, és az ablakomból közelről vehettem szemügyre a fal mentén álló őrtornyokat és reflektorokat. A falat hivatalosan antifasiszta védőfalnak hívták, de a valóságban az nem volt más, mint a kommunizmus börtönének kerítése. A „védőfal” azért állt ott, hogy megakadályozza, az NDK polgárai távozhassanak hazájukból.

Tizenhat évvel később egy vasárnap délelőtt a Potsdammer Platzon álltam, és figyeltem, ahogy egy daru kiemeli a fal első elemét. Három nappal korábban, azon a bizonyos 1989 november kilencedikei napon ledőlt a fal. Hatalmas tömeg gyűlt össze a falnál, és én egy vidám határőr vállának támaszkodtam, hogy jobban láthassam az ott folyó előadást. A városnak ez az egykori közlekedési csomópontja huszonnyolc éven át legyőzhetetlen akadálnak számított. Most lelkes tömeg lepte el a senki földjét, és így éltük meg, hogy új tartalmat kezdett kapni az öreg kontinens eszméje.

Még jól emlékszem, milyen megkönnyebbülést éreztünk a hidegháború utáni években. Végre megszabadultunk az Európát durván megosztó vasfüggönytől. Véget ért Moszkva uralma a földrész keleti része felett, az úgynevezett „békeosztalékot” pedig gyorsan szétosztogatták. A honvédelmen ugyanis komoly pénzeket lehetett megspórolni, mert immár nem kellett aggódni a területi integritás és határbiztosítás miatt, mert hogy az 1989-es fordulat után úgymint minden másképp lesz.

Erre most, negyedszázaddal később egyfolytában a határokról vitatkozunk. Menekültek százezreinek özöne borzolja a kedélyeket. A jelek szerint abban egyetértés mutatkozik, hogy Európa külső határait jobban meg kell védeni, csak hogy ez az egyetértés nemigen mutatkozik meg tettekben. A döntések egyre csak halasztódnak, és ennek – egyebek mellett - az az erkölcsi zavar az oka, hogy milyen jogon tilthatjuk meg, hogy mások letelepedhessenek nálunk.

Ez a könyv a nyitott társadalomról és annak határaitól szól. Utólag tudatosult bennem, hogy ez a téma már régóta ott motoszkált a fejemben. És ez nem csak egy volt a sok közül, hisz végső soron a határok keresése ösztönzött arra, hogy írásra adjam a fejem. Esetemben azt a szükségletet, hogy valamit megragadjak szóban, a dolgok rendszerezésének szándéka szülte. Ez a káosz legyőzésének egyetlen módja, mert az, aki nyitott a világra, úgy érzi, hogy maga alá temeti az események áradata, az egymást kioltó benyomások tempója, és a közszájon

forgó eszmék kakofóniája. Nekem mindenesetre létszükségletem, hogy érvek segítségével nyugalmat teremtsék a fejemben lévő világban.

Ennek egyik eszköze a benn és a kinn közötti ide-oda ingázás: ha egy darabig belevettem magam a világ forgatagába, újra keresem a csendet. Ahhoz hogy a dolgokat a maguk összefüggéseikben lássam, el kell tartsam magamtól a külvilágot. Sőt még ez sem elég, mert csak akkor tudom felépíteni a magam kis fogalomkonstrukcióját, ha kialakítom és ápolom a magam belső világát. Épp az elhatárolás kényszeríti a gondolatokat a felszínre. Több-kevesebb sikerrel ezt próbáltam tenni egész életemben. Az utca és a dolgozószoba összetartoznak, de mindennek megvan a maga ideje, a belső világ és a külvilág nem szabad, hogy túlságosan összekeveredjenek egymással.

Ily módon nem csoda, hogy már régóta próbálok gondolkodni a határok jelentéséről és jelentőségéről. Eleinte erre a kíváncsiság és a félelem egyfajta vegyülete ösztönzött, és sohasem éreztem úgy, hogy ezek a motivációk ellentétesek volnának egymással. Sőt, lehet, hogy e két mozgató rugó kombinációja képezi minden határokkal kapcsolatos gondolkodás alapját, az ismeretlen jelentette potenciális veszély ugyanis gyakran ösztönzött arra, hogy idegen területeken kószáljak. Az esetek többségében a kíváncsiságom végül legyőzte a félelmemet. Félelmemet úgy tartottam kordában, hogy mindenhová bemerészkedtem.

Azt az agressziót, amely a „multikulturális drámáról” 2000 januárjában publikált esszémet fogadta, máig nem felejtettem el. Nem volt egy kellemes időszak, de mivel elfogadtam szinte minden előadásra vagy vitára szóló meghívást, megtapasztaltam és tudatosult bennem, hogy egyesekből milyen ellenállást váltottam ki. Ugyanakkor lehetőséget adtam az embereknek arra, hogy szavakba öntsék az őket feszítő dühöt. Érveink ütköztetése révén sikerült oldani a kezdeti fagyos légkört. Egy török hallgatóság körében rendezett találkozó szervezője küldött nekem egy barátságos levelet az ismét igencsak kemény beszélgetés után, és abban egy közmondást idézett: „Az igaz barát keserű szavakat is kimond”.

Engem érdekel, hogy mi történik a határ túloldalán. Ezért is kelt bennem bizalmatlanságot az az állítás, hogy határok nélküli országban élünk. Ez az önkép egy kifejezetten befelé forduló magatartásról tanúskodik. Hisz mi felfedeznivaló van még, ha már nincs külvilág? A határok átlépésének értékét csak az érti meg, aki hajlandó elismerni a határok jelentőségét.

A kíváncsiságot az anyatejjel szívтам magamba, nagyapán, Herman Wolf Kölnben született, míg a másik, Lou Scheffer Batáviában, a mai Jakartában. Már kora gyermekkoromban tudatosult bennem, hogy a világ nemcsak Hollandiából áll. Liberális légkörben nőttem fel, amelyben Heinrich Böll és Jean-Paul Sartre regényei nagy becsben álltak – ez volt a német-francia megbékélés kicsiben. De szívesen hallgattuk Nina Simone és Stan Getz jazz lemezeit is – ez volt a fehér-fekete megbékélés kicsiben.

Az egyetlen, ami iránt nálunk odahaza nem igazán volt megértés, a vallás volt; arra mindenki úgy tekintett, mint ami minden intolerancia forrása. Engem viszont izgatott a vallás. Még diák voltam, amikor egyszer vásároltam egy Bibliát. Anyám alaposan le is szidott. Egy ilyen könyvet nem szeretett volna a házában látni: „Olvasd inkább Jan Wolkers könyveit, azokkal többre mész!” Nem tudom, hogy igaza volt-e, azt viszont tudom, hogy Wolkers, aki gyakran

meglehetősen szabad szájú szövegeiben kritikusan írt arról a kálvinista légkörről, amelyben felnőtt, határozottan visszautasította volna anyám kijelentését.

A kíváncsiságon kívül a félelmet is már igen fiatal korban belém táplálták. Néha úgy gondolom, hogy a generációk a felszín alatt átörökítik egymásnak a félelmeiket. Amikor anyám halála után felszámoltam a lakását, találtam egy a német megszállás idején apám ellen kiadott letartóztatási parancsot és néhány levelet, melyeket apám az amersforti koncentrációs táborból írt a szüleinek. A háború nálunk soha nem volt beszédtema, mert nem akarták terhelni vele a gyerekeket. Ugyanakkor a történelem éppen azért volt mindig jelen, mert elképzelhetetlen volt, hogy beszéljünk róla.

A határ számomra gyermekkori emlék is, volt ugyanis egy határ, amelyet nem léphettünk át, mégpedig a német. Anyám egészen a hetvenes évek közepéig nem volt hajlandó rá. Ez annál is különösebb volt, mert ott laktunk a közvetlen közelében, Arnheimben. Őt a határállomás a zsidó édesapjára emlékeztette, aki a századforduló táján a szüleivel költözött Németországból Amszterdamba. Tehát nem léphettük át azt a határt, amelyet ő annak idején az ellentétes irányból átlépett.

Anyai ágon Herman Wolf volt a nagyapám. Élete és munkája a harmincas évek Amszterdamában egy olyan irodalmi nemzedék részét képezték, amely a humanizmusért lelkesedett, de ugyanakkor rendkívül borúlátó volt. Ez a nemzedék, amelynek gondolkodását a filozófiában Schopenhauer és Nietzsche határozta meg, de amelyet ugyanakkor az első világháború is formált, egy olyan század elején állt, amelyet napjainkban úgy írnak le, mint ami a szélsőségek korszaka volt. Wolf megtapasztalta a totalitárius áramlatok felemelkedését, amellyel egy toleráns humanizmust próbált szembeállítani.

A ráismerés döbbenetét éltem meg, amikor évekkel ezelőtt elolvastam, amit Herman Wolf a végzetes 1933-as évben, röviddel Adolf Hitler hatalomra kerülése után írt: „Korunkban a humanista problematikus, sőt tragikus helyzetben van, hisz mélyen meg van győződve arról, hogy a faj, a nép, a párt kizárólagos értékében való hit a tiszta és valódi emberi iszonyú pusztulásához vezet.” Hogy miért tragikus a humanista gondolkodó helyzete? „Ezt a meggyőződését nem tudja másoknak konkrét formák és jelképek révén nyilvánvalóvá tenni; újra és újra azt kell megélje, hogy azok, akik a vérre, a fajra, a népre, az egyházra, a pártra hivatkoznak, hívek, tanítványok és hívők millióra tesznek szert, neki pedig gyengeséget és korcosságot vetnek a szemére, mert az emberi „potenciális egységéről” csak „homályos fogalmakkal” és „levegőben lógó fogalmakkal” képes beszélni.”

Ez a probléma napjainkban is rendkívül fontos, mert ismét azt látjuk, hogy a világgal szembeni nyitottság és a különöshöz való ragaszkodás konfliktusba kerülnek egymással. Évek óta foglalkoztat a kérdés, hogy vajon az kell legyen-e a végkövetkeztetés, hogy az egyik néppel való azonosulás az egyik oldalon és az emberiséghez való kötődés a másikon kibékíthetetlen ellentétben állnak-e egymással, vagy ez a két pólus áthidalható.

Napjainkban is azt kell megállapítsuk – tudván persze, hogy számos tekintetben komoly különbségek vannak a két korszak között -, hogy nehéz a humanizmusnak olyan formát adni, amely állja az ütések, és legyőzi a különösre való hivatkozást. Én humanizmus alatt az általános emberi melletti kiállást értem, szemben azzal a felfogással, amely szerint a kulturális másság áthidalhatatlan akadály. Ez a könyv ezt, a Herman Wolf korában és napjainkban felvetődő dilemmát vizsgálja.

A humanizmus tragikumára vonatkozó megjegyzés mögött egy nagy filozófiai és társadalmi probléma rejlik: látunk-e a történelemben egy lépésről-lépésre történő javulást, vagy csak az van, hogy a gonosz mindig új alakban jelenik meg? Nem becsüljük-e le a haladást, amikor azt ismételtgetjük, hogy nagyon vékony a civilizáció képezte fedőréteg? Vagy a haladás alapvetően anyagi természetű, és kénytelenek vagyunk azt megállapítani, hogy a társadalmak erkölcsi tekintetben nem lettek jobbak?

Wolf egész munkásságát meghatározza az a megkerülhetetlen felismerés, hogy a humanizmus mindig pesszimizmus is. Erre a felismerésre Arthur Schopenhauer révén jutott, akiről huszonkét évesen terjedelmes tanulmányt írt. Nem ő volt az egyetlen, akire erősen hatott Schopenhauer gondolkodása. Thomas Mann például azt csodálta Schopenhauer műveiben, ahogy a „melankólia és az emberi büszkeség” összekapcsolódik. Egy olyan korban, amelyben az emberi értékeket ennyire lábbal tiporták – Mann ezt 1938-ban írta -, a pesszimizmus és a humanizmus összekombinálása felmérhetetlen jelentőséggel bírt.

A szerénység kiemelt helyet kap abban a filozófiában, amely a haladásba vetett hit göggyével a múlandóságot állítja szembe. A pesszimizmus azért nélkülözhetetlen, mert a képzeletet mindig a romlás megjelenítésével lehet új dolgokra sarkallni. Különben nem működik a társadalom alkalmazkodóképessége. Ilyen értelemben a pesszimizmus nem panaszária, hanem ellendallam. A haladáshit szükséges korrekciója, mert az ember mindig veszélyt jelent magára és másokra, már csak azért is, mert minden cselekvésnek vannak nem kívánt következményei.

Egyébként e családi háttérnek köszönhetem, hogy a háború után semmilyen formában sem csatlakoztam az „ellenállási mozgalomhoz”. Számos kortársam engedett ennek a kísértésnek, és elítélt mindent, ami így vagy úgy a németekhez kötődött. Rám sokkal inkább az a lelkiismeretesség hatott, amely ebben a velünk szomszédos országban a múlt feldolgozását jellemezte. Ráadásul a nyolcvanas évek elején egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy a német újraegyesítés az európai integráció elengedhetetlen része, és nem feltétlen mint végcél, hanem sokkal inkább mint kiindulópont. Ez személyemmel szemben sokakból elutasító reakciókat váltott ki, mert ők Németország feldarabolását egyenesen erkölcsi parancsolatnak tekintették, mint ami egyfajta jóvátétel Európa többi része számára.

Megismertem Martin Walser műveit, majd később megismerkedtem magával az íróval is, aki meggyőződött arról, hogy 17 millió ember kelet-németországi elnyomását nem nézhetjük tétlenül, és országa felosztását nem igazolhatja az a bűn, amelyet a háború kirobbantásával elkövetett. Walser felháborodott, amikor író- és kortársa, Günther Grass kijelentette, hogy Auschwitz után a németek elveszítették az önrendelkezéshez való jogukat. Walser azt mondta,

hogy egyetlen büntény sem büntethető azzal, hogy egy népet történelme foglyává teszünk. Az a hányaveti mód, ahogy a Németországgal kapcsolatos beszélgetésekben „Auschwitz”-cal dobálóztak, csak megerősítette azt a véleményét, hogy az emlékezetet egyszerűen csak politikai célokra használják.

Hasonló gondolatra bukkantam Arnulf Baringnál, aki a békemozgalommal kapcsolatban országa „új nagyzási hóbortjáról” beszélt. Éppen azért, mert az ország a háborúban erkölcsi mélypontra süllyedt, - meglátása szerint - sok nyugatnémet véli úgy, hogy mára Németország Európa erkölcsi mércéjévé vált. Bírálata megerősítette azt a benyomást, hogy keleti szomszédunkban igen sokan, még ha a jó szándék motiválja is, erkölcsileg felsőbb rendűnek tartják magukat. Ezt a saját bőrömmön is megtapasztaltam, mindenekelőtt a cenzúra formájában, amely az általuk nem kívánatosnak ítélt vélemények elnyomására irányult. Ha a mai Németország bennem félelmet kelt, akkor az épp e morális önhittség miatt van.

Hosszabb párizsi és varsói tartózkodásom alatt – e két városban tudósítóként dolgoztam – sokat tanultam a határok történelmi jelentőségéről. Különösen a nyolcvanas évek elején Lengyelországban eltöltött időszak változtatott sokat világlátásomon. Egy olyan ország történelméből, amelyet szomszédai újra meg újra letöröltek a térképről, és amelyet a második világháború után ugyanezen a térképen nyugatra toltak, arra a következtetésre jutottam, hogy a határokhoz egzisztenciális félelmek kötődnek. Lengyelországban mind a mai napig nagyon érzékenyen reagálnak a határsértésekre, ahogy azt a menekültek és bevándorlók határozott elutasítása is mutatja.

Amikor a kommunizmus véget ért, ezt mondta nekem az egyik lengyel miniszter: „Németország egyesítésével mi, lengyelek, ahogy a csehek is határosak lettünk a nyugattal.” Ebbe a mondatba belesűrűsödött egy csomó tapasztalat, de mindenekelőtt a sérülékenység érzése, amely már évszázadok óta ott kísért ebben az országban. Ez egy olyan félelem, amelyet mi, itt Európa biztonságos felén nem igazán tudunk átérezni. Arra viszont nem ártana törekedni, hogy megértsük, Varsóból másképp néz ki a földrész, mint Brüsszelből. Annak idején Ryszard Kapuściński, lengyel író értette meg velem, hogy Kelet-Lengyelország lakosai számára a második világháború nem Hitler támadásával, hanem Sztálin bevonulásával kezdődött. Ő tudatosította bennem azt is, hogy az efféle tapasztalatok élesebbé teszik az ember látását. „A félelemtől tágabbra nyílik az ember szeme”, írta később Kapuściński.

Külföldi tartózkodásom éveiben Hollandiára is másképp kezdtem nézni. Az az elképzelés, hogy mi egy határok nélküli országban élünk, igencsak meghatározza a környezetünkről alkotott képet. Ez a gondolat ösztönzött arra, hogy a nyolcvanas évek végén megírjam az *Elégedett nemzet* című könyvem, ahol az „elégedett” jelzőt nem dicséretnek szántam. A mottót Joost van Hamel, jogtudós egyik könyvéből kölcsönöztem. A könyvet a szerző az első világháború után jelentette meg, amelyben Hollandia semleges maradt: „Nyugvópontra ítélte, államjoggal foglalkozó tudósaink a jelek szerint egyre inkább a világot is úgy szemlélik, mint ami nyugvópontra jutott. Csakhogy közben gyakran elfeledkeznek arról, hogy más országok és népek ezt korántsem mindig így élik meg. Nem szabad, hogy elfordítsák

tekintetüket arról, hogy egy olyan földrészen, mint Európa a *nyugtalanság* és a *határok tologatása* az élet részeként még mindig él és virul.”

E szavak egy évszázad elteltével sem veszítettek erejükből, mert még mindig túl gyakran várjuk el azt, hogy más országok a mi látásmódunkhoz igazodjanak. Ez arra utal, hogy a határokon túli történéseket nem látjuk olyan jól, mint ahogy hisszük. Saját országom bornírtságát sokkal jobban láttam, amikor külföldön éltem, és különösen amikor ott is dolgoztam. Akkor átmenetileg arra a végkövetkeztetésre jutottam, hogy a valódi kozmopolitizmus nem a határok tagadását, hanem azok elismerését jelenti, és kísérlet arra, hogy átlépjen rajtuk az ember.

Ezért forrt bennem a düh, amikor meghallottam Harry Mulischnak az 1993-as frankfurti könyvvásár megnyitóján elmondott szavait. Az író ezt mondta: „Amikor ebben az országban az emberek egy csoportja „Németország! Németország!” üvöltéseket hallat, akkor az félelmet kelt; és ugyanakkor elképzeltetlen, hogy egy csoport német „Szövetségi Köztársaság! Szövetségi Köztársaság!” kiáltásokat hallasson. Ezért nincs semmi baj a Szövetségi Köztársasággal, a Németországgal viszont nagyon is. Még elképzelni is nevetséges, hogy országomban a futball stadionon kívül „Hollandia! Hollandia!” üvöltéseket hallasson valaki. Ezért nem is olyan rossz Hollandiában élni.”

Mulisch a nacionalizmust hetykén „gondolkodási hibaként” kezelte, és ezzel elintéztnek is vette a jelenségről való gondolkodást. Európában egy sor olyan ország van, ahol ez a „gondolkodási hiba” hagyományként rögzült. A határok nélküli életérzésnek ott ugyanis soha nem volt esélye, mert a születési helytől való elváláshoz erőszak párosult. Mulisch tulajdonképp csak azt mondta, hogy mi már régóta abban a hiszemben élünk, hogy Hollandiát nem fenyegeti valódi veszély; és elvesztettük azt a képességünket, hogy abban a néhány pillanatban, amikor a veszély ténylegesen jelen van, felismerjük a fenyegetést.

Akkor én erre azt írtam, hogy Mulisch szavaiban a holland gőg megnyilvánulását látom: elégedettek vagyunk magunkkal, sőt, éllovasként tekintünk országunkra, és magunkhoz mérünk másokat. Közben nem vesszük észre, mennyi rejtett önteltség, vagy akár azt is mondhatnám, nacionalizmus bújik meg ebben a látszólag laza önképben. El tudom képzelni, hogy Mulisch beszédét Németországban sokan nem annyira a nyíltság jeleként, mint inkább a bizalmatlanság megnyilvánulásaként értelmezték. Ehhez hozzá kell tennem, hogy szeretetreméltó szomszédaink között is voltak jó néhányan, akik Mulischéhoz hasonló bizalmatlansággal szemlélték a nem sokkal előtte lezajlott újraegyesítést. Mulisch-hoz hasonlóan a nacionalizmus visszatérésétől tartottak.

Egy másik országban nem könnyű a sorok között olvasni. Erre akkor kellett rájönnöm, amikor elkezdtem foglalkozni a megosztott Belgiummal. Ha nem érdekel bennünket a Belgiumban folyó nyelvviata, akkor mit akarunk Európáról mint egészről mondani? Flandriában senkit sem kell figyelmeztetni arra, hogy a határok mindenképp szerepet játszanak. Az olyan liberális politikusokat, mint Guy Verhofstadt és Karel de Gucht alkalomadtán megkérdeztem, hogy Európára nézve milyen tanulságokat vonnak le Belgium lassú felbomlási folyamatából. Erre többnyire nem kaptam kielégítő választ. De hogyan beszélhetnek annyi bizalommal több,

mint húsz ország egységesüléséről, ha nekik még a flamand nacionalizmust sem sikerült korlátok közé szorítaniuk?

Geert van Istendael kiválóan összefoglalta ezt a problémát: „L’Europe sera belge ou ne sera pas.” Európa belga lesz vagy nem lesz. Szabad fordításban: Európának Belgium példájára többnyelvű demokráciává kell fejlődnie, máskülönben kudarcra van ítélve. Ezt a kilencvenes évek végén írta, amikor Belgium még elég jól működött. Időközben eltelt húsz év, és a flamandok és a vallonok egyre jobban eltávolodnak egymástól. Meddig juthat el Európa egységesülése, ha szomszédaink egyetlen országban is ennyire nehezen képesek kompromisszumot kötni egymással?

Így hát folytattam a határok értékének kutatását. 1996-ban *A barbárokra várva. Európa határai* címmel készítettem egy sorozatot a VPRO nevű holland közszolgálati műsorszolgáltatónak. A sorozat kiinduló pontja az a kérdés volt, hogyan létezünk majd a hidegháború idején belénk táplált ellenségkép nélkül. A címet Kavafisnak abból a híres költeményéből kölcsönöztem, amely azokról a kétségekről szól, amelyek akkor támadnak, amikor kiderül, hogy a barbárok nem jönnek: „Miért hirtelen ez a nyugtalanság és zűrzavar? / (...) Mert itt az éj, de a barbárok mégsem/ jelentek meg. Jöttek néhányan a határról / És közölték, már nincsenek, a barbárok./ És most, mit tegyünk barbárok nélkül? / Mindig ők voltak a megoldás.” Ezekkel a verssorokkal Kavafis önreflexióra ösztönöz: A civilizáció és a barbárság közötti válaszvonal sokkal vékonyabb, mint hisszük. Jó esetben nincs szükség külső fenyegetésre ahhoz, hogy le tudjuk győzni gyengeségeinket.

Az egyes adásokban politikusok és filozófusok vitatkoztak egymással, többek közt Helmut Schmidt, Francis Fukuyama, Jacques Attali és Peter Sloterdijk. Az utóbbi mondta az Attalival folytatott beszélgetésben: „Ami a bőr az embernek, az a határ az államnak.” Majd hozzáfűzte: „Csak az angyaloknak nincsen bőruk, de mi nem vagyunk égiek, mi a Földön élünk.” Sloterdijk akkoriban dolgozott a *Szférák* című, három részes kultúrtörténetén, amely az ember létezését biztosító térből indul ki. Sloterdijk szerint a korunkra jellemző erkölcsi pánikot az a kérdés okozza, hogy egy határok nélküli világban hogyan keletkezhet még biztonságérzet.

Az ő munkái ösztönöztek először arra, hogy a határok körüli problémákat filozófiai problémának tekintsem. Hegel egyik mondata már korábban is erősen foglalkoztatott: „Valami csak a határán *belül* és a határa *révén* az, ami.” Azon gondolkodtam, hogy ez vajon nem érvényes-e a nyitott társadalomra is. Létezhet-e tartós demokrácia tartós határok nélkül? Ha a szabadság csak valamilyen formában alakulhat ki, ez a határok nélküli kor nem egy új szabadságtalanság előhírnöke-e?

Ezek a kérdések a századfordulót követően is újra és újra előjöttek. Akkoriban az engem egyre inkább foglalkoztató bevándorlás adott új és sürgető aktualitást annak a kérdésnek, hogyan kell kezeljük a határokat. Párizsban és Amszterdamban közvetlen közletről is megtapasztaltam, hogyan néz ki az, amikor újonnan érkezettek nagyobb csoportjai telepednek le egy nyugati nagyvárosban, és kíváncsi voltam, hogy én magam mennyire vagyok toleráns. Így tudatosult bennem a határokkal kapcsolatos erkölcsi zavar. Ekkor fogalmazódott meg

bennem az is, hogy ha a társadalom jóindulatú része nem szólal fel, hogy húzzák meg a határokat, akkor előbb vagy utóbb – és valószínűleg előbb – elkövetkezik majd az a pillanat, amelyben tekintélyelvű emberek húzzák meg a határokat. Amikor csak és kizárólag a nyitott határok mellett kardoskodók hallatják hangjukat, hamar megszólalnak azok, akik a határok lezárását követelik. A fentebb említett zavar saját magamra is vonatkozik.

A bevándorlás az egyik legszembetűnőbb sajátossága annak a világnak, amely még soha nem volt ilyen kicsi. A távolságok összezsugorodtak, így már nem vonhatjuk ki magunkat a világ többi részét sújtó csapások következményei alól. Az etnikai keveredés mindennapi jelenség az olyan városokban, amelyekben száznál is több nemzetiség él együtt. A keveredéssel szembeni ellenállás pedig felerősödött, és nemcsak az őslakosok körében. Az újonnan érkezettek között is bőven akadnak olyanok, akik például a vallásukhoz való jámbor ragaszkodásból a lehető legminimálisabbra szeretnék korlátozni a befogadó országgal való kapcsolatukat.

A menekültválság minden korábbinál megfoghatóbbá teszi a bennünk lévő nyugtalanságot és félelmet. Tulajdonképp mivel tudjuk indokolni a határok létjogosultságát? Honnan vesszük a jogot ahhoz, hogy megtagadjuk másoktól a felségterületünkre való belépés jogát? Vajon a polgárjog és az emberi jog nem egy és ugyanaz-e? Hisz az állampolgárság mégsem függhet attól, hogy hol ringatták a bölcsőnket! Igen ám, de a közösségek nem létezhetnek valamiféle elhatárolódás nélkül. Ezért fontos tudni, hogy kinek és milyen alapon van joga ahhoz, hogy eldöntse, ki az, aki csatlakozhat és ki az, aki nem ehhez a közösséghez.

Évek hosszú sora van mögöttünk, amelyek elsősorban a szabadság kiterjesztéséről szóltak. Ez válasz volt az ötvenes évek társadalmára, amelyet egyre inkább nyomasztónak és hatalmaskodónak éltünk meg. A határok átlépése generációim sok-sok tagjának egyfajta parancsolat volt. Az élet egyre táguló láthatárt kínált nekünk, és a határok nélküli világ volt a legmagasabb rendű eszme. De mennyire élhető még napjainkban ez az eszme? Arra a meggyőződésre jutottam, hogy nyílt társadalom csak határokon belül jöhet létre. Éppen ezért a továbbiakban nem is a szabadság határaitól, hanem a határ szabadságáról szól ez a könyv.

Mennyi korlátra és behatárolásra van szüksége egy civilizált társadalomnak, amely szavatolni szeretné az emberi jogokat? Alapelvárás, hogy a társadalmat a magára nézve kötelezőnek tartott normákhoz mérjük. Az európai civilizáció története a barbárság története is, amelynek mélypontja a gyarmatokon működtetett rabszolgaság és a saját területén végrehajtott népirtás volt. De az a társadalom, amely tisztában van ezzel a történelmi felelősségével, mégsem lehet úgy nyitott a világ összes baja iránt, hogy közben nem támaszt feltételeket.

Tapasztalatból tudjuk, milyen nehéz legyőzni saját elfogultságainkat. Aki szeretne kialakítani magának egy képet az öreg kontinensről, nem kerülheti meg a minden ország történelmét átható hagyományokat, identitásokat és traumákat. Így a kozmopolitizmus művészetének is elsősorban a szerénység az alapja. Ez azt jelenti, hogy a határoknak megvan a maguk értelme, és azt, hogy képesnek kell lennünk arra, hogy mások szemével is tudjuk látni a világot.

Korunk nagy problémája talán éppen az, hogyan kezeljük a határokat. Most, amikor úgy tűnik, hogy a határok eltűnnek, a szabadság formája létfontosságú kérdéssé vált.

Vizsgálódásaim alapján nem valamiféle nosztalgikus végkövetkeztetésre jutottam, épp ellenkezőleg, azt keresem, milyen kellene legyen egy modern haladás eszme. Ha abból indulunk ki, hogy a szabadság a határok révén válik lehetségessé, ki tudjuk-e tartósan bővíteni azoknak az embereknek a körét, akikkel azonosulunk? Ki lehet-e alakítani egy nemzetek feletti közösséget?

Amikor erre a kérdésre keressük a választ, lényegében az európai projekt jövőjére vagyunk kíváncsiak. Abból kellene a reményt merítenünk, az azonban sokszor inkább csak a kétségeinket táplálja. Egyszer csak azzal szembesülünk, hogy az Európai Unió igencsak ingatag építmény. Most tudatosul bennünk, hogy a görög, a román vagy a francia polgár sorsa minket is érint. Mégis úgy tűnik, hogy az európai pénznemmel és a közös határral kapcsolatos válság nyomán nőttek az észak és dél, a kelet és nyugat közötti szellemi távolságok.

Anélkül töröltük el a belső határokat, hogy komolyan elgondolkodtunk volna a külső határainkról. Már csak azért is, mert közvetlen közelünkben háborúk dúltak és dúlnak, amelyek következtében megindult a menekültek áradata felénk. Hogyan teremthető sorsközösség Európában úgy, hogy közben ne fordítsunk hátat a világnak? Világosan látjuk, hogy a kibővített Unió határán lévő országok némelyike súlyos problémákkal küzd, de valóban hozzá tudunk-e járulni a békéhez és a jóléthez olyan országokban, mint Ukrajna, Törökország, Szíria és Egyiptom?

A világ többi részével való tartós kapcsolattartáshoz nélkülözhetetlen egy jövő vízió. Ellentétben azzal a széles körben elterjedt nézettel, miszerint a nyugati társadalmak félnek a jövőtől, számos jel utal arra, hogy a többség nyitott a változásokra, ha azokkal kapcsolatban iránymutatást kap. Fogódzó nélkül viszont visszahúzódik a csigaházába.

Egy a jövőre vonatkozó elképzelés alfája és omegája, hogy megértsük, mi rejlik a globalizációval szembeni bírálat mélyén, és hogy ne bélyegezzük irracionálisnak a globalizációval szembeni ellenérzéseket. Aki ebből az alapállásból indul ki, az nem intézheti el a bírálókat azzal, hogy „csak az elvakult düh beszél belőlük”. Az efféle pszichologizálás ugyanis igencsak problematikus. Az ilyen értelmezés érzelmi közelséget sugall – „mi átérezzük a félelmedet” –, de távolságot teremt, mert úgy írja le mások ellenérzéseit, mintha azokat nem tudatos okok, hogy ne mondjam, kényszerképzetek motiválnák. A globalizáció korában keletkező érdek- és nézetellentéteket az efféle értelmezések nem veszik komolyan, így pedig a vita már akkor véget ér, amikor még el sem kezdődött.

Némi önreflexió sem volna haszontalan. Akkor ugyanis hamar kiderülne, hogy a politikai spektrum minden oldalán vannak félelmeken alapuló forgatókönyvek. Az Európa-hívek azt jövendölik, hogy háború lesz, ha az euro kudarcba fullad, azaz ugyanúgy katasztrófát vizionálnak, mint az euro ellenzői. Azt a több millió embert, akik a nyolcvanas években az atomfegyverek állomásoztatása ellen tüntettek Európában, az atomháborútól való félelem vitte ki az utcára.

Ebben a könyvben azokkal a következményekkel foglalkozom, amelyekkel egy nyitott társadalomnak számolnia kell, amikor virtuálissá kezdenek válni a határok. Zygmunt Bauman, lengyel származású brit szociológus szélesebb összefüggésbe helyezi a problémát: „Úgy tekintek a történelemre, mint egy ingára, amely a szabadság és a biztonság között ide-odaleng. Egyik nélkül sem létezhetünk, de nagyon nehéz őket egymással összeegyeztetni. Jelenleg olyan helyzetben élünk, amikor van szabadság, de nincs biztonság.” Más szóval, egy határok nélküli világ a szabadság újbóli elvesztését vonhatja maga után.

Vizsgálódásaimat a kozmopolitizmus jelentésével kapcsolatos filozófiai elmélkedéssel kezdem. E rövid kirándulás után a globalizáció empirikus leírása következik (Első rész). Ezt követően a bevándorlás- és ,menekültválság okait és következményeit vizsgálom (Második rész). Végül pedig Európa helyzete kerül terítékre, elemzem az új világrendet, és sorra veszem az Európai Unió jövőjének alakulásával kapcsolatos forgatókönyveket.

E hármas könyvben megvizsgálom, hogy a globalizáció korában milyen jelentése van a helyhez kötöttségnek, hogyan viszonyuljunk a társadalomban új törésvonalakat okozó határátlépéshez, és milyen lehetőségei vannak Európának arra, hogy összebékítse egymással a szabadságot és a biztonságot. Olyan kérdésekről lesz tehát szó, amelyek a napjainkban jelentkező euroválság, menekült problematika és populizmus mögött rejlenek. Áthidalható-e a szakadék azok között a polgárok között, akik biztonságra és azok között, akik szabadságra vágyanak?